[19] Коваленко О.Б. Регіональна історіографії Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999. - С. 14-15.

[20] Тарасенко О.Ф. Філарет Гумілевський як історик Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 1996. - №2-3. - С. 82-86.

[21] Гапієнко А.А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. - 1997. - №1-2. - С. 49-66.

[22] Коваленко О.Б. Д.Я.Самоквасов і розвиток історичних досліджень на Чернігівщині // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоквасова. - Чернігів, 1993. - С. 104-107.

[23] Див.: Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX - начале XX вв.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - К., 1990; Курас Г.М. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Дніпропетровськ, 1992.

[24] Коваленко А.Б. XIV Всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Русі. - К., 1990. - С. 123-128.

[20] Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). - К.-Полтава, 1994. - С. 30-35, 56-57, 89-90; Ткаченко М. З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С. 488-500; Коваленко О.Б. Чернігів як осередок української історіографії // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. - 1992. - №2. - С. 67-70.

[21] Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. - 1983. - №4. - С. 104-112; Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20-30-х рр. // Рідна школа. - 1991. - №12. - С. 51-56; Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 228-233, 263-266, 279-283 та ін.

[22] Статут Чернігівського інституту краєзнавства / Підготовка до друку і передмова Коваленка О.Б. і Ткаченка В.В. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 58-61.

[23] Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. - К., 1994. - С. 31-38.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

На початку XIX століття вивченням старожитностей Києва активно переймались вчителі, чиновники, священнослужителі. Поштовхом для цього, в деякій мірі, стали роботи щодо перепланування міста, розширення його території, розриття земляних валів, побудованих за часів Київської Русі Ярославом Мудрим, а також з поширенням відомостей про древній Київ, добутих з літописів і старожитностей. Так, вчитель історії і географії Головного народного училища Максим Федорович Берлинський, якого по праву називають першим дослідником історії і археології Києва[1], починаючи з 1788 року вів пошуки літописів, рідкісних книг, обстежував відомчі архіви, збираючи цікаві документальні матеріали про Київ упродовж 1798-1799 рр. Його перу належить ґрунтовна праця, рукопис якої "Історія міста Києва" розшукали лише 1970 р. в бібліотеці ім.Салтикова-Щедріна в Ленінграді. 1991 року праця була опублікована у Києві. В ній на багатій джерелознавчій базі висвітлена історія Києва з IX по XVIII ст., наведені відомості археологічно-топографічного характеру, описані околиці міста. Окрім цієї праці Максим Берлинський підготував і опублікував у 1820 році "Короткий опис Києва", наступну працю "Історичний огляд Малоросії

та міста Києва", фрагменти якої були опубліковані в журналі "Молодик" за 1884 р. Низка статей вийшла друком після смерті М.Берлинського (1848 р.) в журналі "Киевская старина". Завдячуючи його працям, до наших днів дійшло багато цікавих фактів, а враховуючи те, що архіви міста зазнали великих втрат від пожежі 1811 року, вони набули великого значення. Він був також найавторитетнішим консультантом під час археологічних розкопок, цікавим екскурсоводом для багатьох знатних чиновників, науковців, що відвідували Київ.

Досліджував історію Києва, проводив археологічні розкопки чиновник V класу морського відомства, з часом чиновник з особливих доручень при київському, волинському і подільському генерал-губернатор – Кіндрат Лохвицький. З приїздом 1822 року митрополита Київського і Галицького Євгенія роботи щодо вивчення старожитностей міста значно активізувались. Митрополит Євгеній (Євфимій Олексійович Болховітінов (15(28).12.1767-23.02 (7.03).1837) після закінчення Московської духовної академії працював учителем загальноцерковної історії у Воронежі. Згодом обіймав високі церковні посади у Воронежі, Вологді, Калузі, Новгороді, Санкт-Петербурзі. Впродовж всього життя митрополит Євгеній досліджував історію своєї країни. В книгосховищах, архівах монастирів, церков, громадських установ, у приватних зібраннях і колекціях вів пошуки літописів, стародруків, богословських трактатів, які після певного опрацювання і вивчення були опубліковані і стали відомі і доступні широкому колу дослідників.

В Києві, де все дихало старовиною, митополит Євгеній продовжив свої наукові пошуки. В бібліотеках Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софійського собору він виявив цілі звалища старовинних рукописних книг. Під час подорожей обстежував маловідомі монастирські і єпархіальні архівосховища, архіви державних установ, що дозволило йому підготувати низку праць: "Описание Києво-Софійського собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное,также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия" (1825 р.); "Описание Киево-Печерской лаври с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер", - (1926 р.). Вище перелічені праці це своєрідні путівники з історико-топографічними відомостями про київські святині. В описах Софійського собору був зафіксований стан споруд на той час, оформлення інтер'єру, мозаїчні розписи з грецькими написами, названі реліквії, художні коштовності. У праці, присвяченій Києво-Печерській лаврі, наведені дані про всі архітектурні споруди, печери з переліком поховань у них, про ікони, церковне начиння, цінні рідкісні документи. Ця праця була першою з історії Лаври, витримала 3 перевидання -1826, 1831, 1847 років і нині вважається раритетом української культури. Заслугою Євгенія Болховітінова є видання "Київського синопсису" та "Хроніки" Феодосія Софроновича - пам'яток української історичної думки. На особливу увагу заслуговує те, що в цих працях була вміщена низка документів, актів, рескриптів, жалуваних грамот, духовних заповітів, які, на жаль, до наших днів не збереглися, тому книги опубліковані митрополитом Євгенієм Болховітіновим є цінним джерелом з історії України.

Протягом короткого проміжку часу навколо митрополита Євгенія об'єдналися дослідники місцевої історії. Завдячуючи його авторитету, організаційним здібностям, фінансовій підтримці у місті розпочалися археологічні дослідження пам'яток періоду Київської Русі. Він надавав фінансову підтримку, постійно консультував чиновника Кіндрата Лохвицького, який проводив роботу з відкриття фундаментів Десятинної церкви[2]. Цей храм був споруджений у 989-996 рр. за рахунок 10-ї частини прибутку київського князя Володимира. 1240 року, під час татаро-монгольської навали, споруда не витримала ваги захисників і людей, що тут переховувались і завалилась. В цьому районі Києва під час будівельних робіт власники садиб часто знаходили цінні речі. Є припущення, що надзвичайно багатий скарб віднайшов орловсько-курський поміщик А.Анненков, якого за жорстоке поводження з селянами вислали до

ностей; великогабаритні предмети залишились на місці розкопок[3].

К.Лохвицьким був знятий план відкритих ним фундаментів Десятинної церкви. Один із примірників плану був опублікований у журналі "Отечественные записки" за 1825 рік[4]; другий подарований Товариству історії і древностей російських, 3 примірники передані Київському університету, решта - Києво-Софійському собору.

На жаль, план виконаний К.Лохвицьким, мав велику долю припущень, тому у 1826 році Академія мистецтв направила із Санкт-Петербурга до Києва архітектора Єфимова, який після відкриття всіх частин фундаменту, зняв більш детальний план, виконав замальовки гробниць та інших знайдених предметів.

У травні того ж 1824 року біля північної стіни Михайлівського Золотоверхого собору був знайдений винятковий за складом речей скарб: ікони, панагія із золота, портир і дискось із срібла, хрестик із мармуру із золотими накладками, 25 золотих підвісок, 8 золотих напівколец (дужок) та інші цінні предмети церковного начиння. Дослідник пам'яток та історії Києва М.Берлинський, ознайомившись із знахідкою, наголошував на візантійському походженні речей. Найцінніші, високохудожні знахідки із цього скарбу були перевезені до Санкт-Петербурга в Ермітаж. Перед відправленням речей митрополит Євген Болховітінов описав предмети скарбу, зробив замальовки, а пізніше присвятив цій унікальній знахідці окрему статтю, додавши до неї таблиці малюнків знайдених речей[5]. Через багато років ці таблиці і опис речей детально вивчить і проаналізує фахівець у галузі античної історії, відомий вчений Н.Кондаков, який теж підтвердить візантійське походження скарбу[6].

Як бачимо, у 1820-х - 30-х роках в Києві значно активізувалась науково-дослідницька робота. Пропозиції щодо подальшого вивчення пам'яток міста стали підтримувати високі урядовці. Дослідників хвилювала подальша доля знахідок, зокрема незадовільний стан зберігання, зриття земельних валів, будівництво нової великої Десятинної церкви без урахування фундаментів давньої, розкрадання цінних прикрас, знайдених під час археологічних розкопок.

Під час робіт щодо перепланування міста, розширення його території проводилось розкриття земляних валів в районі Золотих воріт. Науковці, археологи-аматори, знаючи історію міста, неодноразово наголошували на необхідності відкриття Золотих воріт. Як відомо з історичних джерел, Золоті ворота під час татаро-монгольської навали зазнали значної руйнації. Та, незважаючи на це, протягом тривалого часу слугували парадним в'їздом до міста. Під час національно-визвольної війни у 1651 році зробив малюнки Золотих воріт художник А. ван Вестерфельд, який подорожував з військом польського короля Яна Радзивілла Золотих воріт. Сьогодні вони є єдиним документом, що дають уяву про фізичний стан пам'ятки у XVII ст. До XVII ст. ворота слугували в'їздом до міста, а потім, коли постало питання про ремонт, то в зв'язку з їхнім критичним фізичним станом та відсутністю коштів, за пропозицією інженера Д.Дебоскета, Золоті ворота 1755 року засипали землею.

В обґрунтуванні своїх висновків Д.Дебоскет наголошував, що "...Золотые врата в починку негодные... для сохранения вида древности надлежить засипать внутри их сторон землей крепкою, при этом на них старые церковные каменные стены и своды по-прежнему оставить и, если понадобиться, то подделать их снизу новым камнем" [7]. Таким чином, він навів більш-менш повну картину про фізичний стан Золотих воріт і церкви Благовіщення над ними, що в майбутньому для вивчення пам'ятки принесе певну користь К.Лохвицькому, що отримав дозвіл на відкриття Золотих воріт, місцева влада у фінансовій підтримці відмовила, люб'язно дозволивши при цьому зібрати кошти за підписним листом. Починаючи з 1832 року розкопки Золотих воріт проводились частково за рахунок коштів, зібраних "любителями священної старовини", частково за власний кошт К.Лохвицького. Він був одним із перших, хто виконав обмірні креслення і план Золотих воріт. Креслення перевірили і виправили інженери корпусу шляхів сполучень Заліський і Веселого. Самостійні обміри виконав М.Самойлов, який підготував практично першу публікацію, присвячену Золотим воротам, написану під впливом вражень від археологічних розкопок пам'ятки[8]. Як відомо, під час археологічних досліджень Десятинної церкви, Золотих воріт постійно відчувався брак коштів, що змушувало К.Лохвицького неодноразово звертатись до влади.

Урочисте відкриття Золотих воріт, що відбулося 25 червня 1834 року, викликало велику зацікавленість широких верств населення, пожвавлення в роботі любителів вітчизняної історії. Під час урочистостей К.Лохвицький виступив з пропозицією увічнити цю подію встановленням меморіальної дошки. Ним був підготовлений варіант тексту. Втілював цей задум в життя голова будівельного комітету барон Фітінгоф. Ймовірно, що за вказівкою генерал-губернатора до тексту були внесені зміни і врізані позолоченими літерами на відполіровану шиферну плиту, знайдену під час розкопок Іринінської церкви. Текст свідчив: "По соизволению государя императора Николая I, отрыты из вала в 1832-м году. Остаток Златых врат сооружены при великом князе Ярославе I. Около 1073 г. по Р.Х."[9]. Безперечно, що цей текст визвав негативну реакцію К.Лохвицького, як "безграмотний", з помилкою в даті спорудження Золотих воріт (1073, а потрібно - 1037) і несправедливий у тому, що він як першовідкривач, заслуговує на те, щоб його ім'я теж було вибите на меморіальній дошці. Текст дошки передали на розгляд Ради Київського університету, яка внесла свої пропозиції і новий текст набув такого змісту: "По соизволению государя императора Николая I открыты из вала в 1832 году. Сооружены при Великом князе Ярославе I, около 1037 года по Р.Х."[10]. Що ворота відкрив К.Лохвицький, написали пізніше. Пам'ятну дошку з таким текстом, розмістили на східній стіні Золотих воріт, де вона висіла майже 100 років (до 1927 р.), а потім її сліди загубились. А самі Золоті ворота постійно перебували у центрі уваги дослідників, вчених різних галузей науки, які вболівали за збереження визначної пам'ятки періоду Київської Русі, розробляли чисельні варіанти захисту її від природної руйнації.

1833 року, коли виникла потреба звільнення бічних мурів Золотих воріт від тиску землі, то Кабінет міністрів виділив, відпо-

пов'язана з низкою чинників. По-перше, в цей час у Києві зорганізувалась певна група людей, що цікавились і досліджували історію і пам'ятки міста. По-друге, в цей же час проводились роботи з розширення і планування Києва в зв'язку з чим розривались вали Старокиївського укріплення, тобто вали часів Ярослава Мудрого, що дозволяло проводити археологічні досліження. По-третє, для виконання цих робіт необхідно було оволодіти певною сумою знань з історії Київської Русі, міста Києва, в тому числі і всесвітньої. Для доказовості історичних фактів їх аргументації, науковці, аматори-пошуковці спілкувались між собою, обмінювались інформацією з того чи іншого питання, археологічними знахідками і, в такий спосіб спілкуючись, об'єднувались.

Тетяна Григор'єва
(м.Київ)

---

[1] История городов и сел Украинской ССР том Киев. - К., 1978. - С. 88.

[2] План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением оного // Отечественные записки. - 1825, ч. 21, кн. 59. - С. 380-382, таблица 12.

[3] О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // Журнал Министерства народного просвещения (далі - ЖМНП). - 1836. - №11. - С. 263.

[4] Отечественные записки. - 1825, ч. 21, кн. 59. - С. 380-382, таблица 12.

[5] О древностях, найденных в Киеве // Труды и записки Общества истории и древностей российских. - М., 1826. - Ч. III, кн. I, с. 152-163, таблиці II-V.

[6] Кондаков Н.П. Русские клады. - СПб. - 1896. - Т, I. - С. 97-101.

[7] О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // ЖМНП. - 1836. - №11. - С. 265.

[8] Самойлов Н. Златыя врата Ярославовы в Киеве, сооруженные в начале XI в. и открытые из земли в 1832 году с точным выдом и историческим описанием оных.

[9] Цит. за Высоцким С.А. Золотые ворота в Киеве. - К., 1982. - С. 36-37.

[10] Там само.

[11] О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 год // ЖМНП. - 1836. - №11. - С. 265.

[12] Остромисленский Ефим. Исследования о древней Киевской церкви св.Ильи. 1830.